

‘मनोगतम्-४१’ ‘मन की बात’ (41वीं कड़ी)

प्रसारण-तिथि: - 25.02.2018...

[“मनोगतम्” - इति “मन की बात”-कार्यक्रमस्य संस्कृत-
भाषिकानुवादः] - संस्कृत-भाषान्तर-कर्ता -
- डॉ.बलदेवानन्द-सागरः

मम प्रियाः देशवासिनः, नमस्कारः ।

अद्य प्रारम्भादेव ‘मन की बात’-प्रसारणं दूरभाषाकारणात्:
एव कुर्मः । (दूरभाषाकारणा)

*आदरणीय ! प्रधानमन्त्रि-महोदय !! अहं कोमल-त्रिपाठी,
मेरठतः वदामि... अष्टाविंशति-दिनाङ्के ‘national science
day’- इति राष्ट्रिय-विज्ञान-दिनं वर्तते... भारतस्य प्रगतिः
विकासश्च, पूर्ण-रूपेण विज्ञानेन सम्बद्धौ स्तः... यावन्तम् अत्र
वयं नवाचारम् अनुसन्धानञ्च करिष्यामः, तावन्तमेव
अग्रेसरिष्यामः तथा च समृद्धिम् अवाप्स्यामः... किं भवान्
अस्मदीयान् यूनः प्रोत्साहयितुं कांश्चन तादृशान् शब्दान्
कथयिष्यति येन हि ते वैज्ञानिक-पद्धत्या स्वीयां विचार-सरणीम्
विवर्धयेयुः तथा चास्माकं राष्ट्रमपि अग्रेसारयितुं
शक्नुयुः... धन्यवादः ।* भवत्याः

दूरभाषाकारणायाः कृते भूरि-भूरि धन्यवादः । विज्ञानमधिकृत्य
मम युव-सहचराः माम् अनेकान् प्रश्नान् अपृच्छन्, ते किमपि

किमपि सततं मां लिखन्ति । वयम् अवलोकयामः यत्
 समुद्रस्य वर्णः नीलः दृश्यते परञ्च वयं स्वीय-दैनिक-जीवनस्य
 अनुभवैः जानीमः यज्जलस्य न कश्चन वर्णो भवति। किं
 कदाचिद् अस्माभिः विचारितं यत् नद्याः, समुद्रस्य वा जलं
 वार्णिकं कथं भवति ? अयमेव प्रश्नः विंशत्युत्तर-एकोनविंशति-
 शत-तमस्य [1920] दशके एकस्य युवकस्य मनसि
 समुत्पन्नः । अमुना एव प्रश्नेन आधुनिक-भारतस्य
 अनन्यतमः महान् वैज्ञानिकः समुत्पादितः । यदा वयं विज्ञान-
 विषयिणीं चर्चां कुर्मः, तदा सर्व-प्रथमं भारत-रत्नं सर्-
 सी.वी.रमणं स्मरामः । सः light scattering - इति प्रकाशस्य
 प्रकीर्णन-क्षेत्रे उत्कृष्ट-कार्यम् अकरोत्, तदर्थम् असौ नोबल-
 पुरस्कारेण सभाजितः। तस्य अन्यतमम् अन्वेषणं 'Raman
 effect'-इति नाम्ना सुख्यात-मस्ति । वयं प्रतिवर्षं फेब्रुआरि-
 मासे अष्टाविंशतौ तिथौ 'National Science Day'- राष्ट्रिय-
 विज्ञान-दिनम् आयोजयामः यतो हि एवं निगद्यते यत्
 अस्मिन्नेव दिने सः light-scattering-इति प्रकाश-प्रकीर्णन-
 विषयम् अन्विष्टवान्, यदर्थमसौ नोबल-पुरस्कारेण सभाजितः ।
 देशोऽयं विज्ञान-क्षेत्रे बहून् महतः वैज्ञानिकान् अजनयत् ।
 एकतः महतां गणितज्ञ-बोधायन-भास्कर-ब्रह्मगुप्त-आर्यभट्ट-
 सदृशानां वैज्ञानिकानां दीर्घा परम्परा प्रावर्तत, अपरतश्च
 चिकित्सा-क्षेत्रे सुश्रुत-चरकौ अस्माकं गौरवास्पदं भजेते। सर्-
 जगदीश-चन्द्र-बोसः हरगोविन्द-खुरानातः सत्येन्द्र-नाथ-बोस-
 सदृशानां वैज्ञानिकानां दीर्घा पंक्तिः भारतस्य गौरवं सततं

विवर्धयति। सत्येन्द्र-नाथ-बोसस्य नाम्ना तु 'Boson'- इति 'famous particle'- सुख्यात-कणिकायाः नामकरणमपि विहितम् | नातिचिरमहं मुम्बय्यां Wadhvani Institute for Artificial Intelligence-इति संस्थानस्य उद्घाटन-कार्यक्रमस्य सौभाग्यम् अलभम् | विज्ञान-क्षेत्रे ये चमत्काराः भूयन्ते, तेषाम् अवगमनम् अतितरां रोचकं वर्तते | Artificial Intelligence - इति कृत्रिम-प्रजायाः माध्यमेन Robots, Bots- चेति कृत्रिम-मानवानां specific task- चेति विशिष्ट-कर्म-कुशलानां यन्त्राणां च निर्माणे साहाय्यम् अवाप्यते | अद्यत्वे यन्त्राणि self-learning - इति स्वतः एव स्व-प्रजां दक्षतरां कुर्वन्ति | अयं प्रविधिः निर्धनानां, वञ्चितानाम् अपेक्षावताञ्च जीवनानि सरलीकर्तुं, प्रयोक्तुं शक्यते। कृत्रिम-प्रजायाः तस्मिन् कार्यक्रमे अहं वैज्ञानिक-समुदायाय साग्रहं न्यवेदयं यत् दिव्याङ्गानां भगिनी-भ्रातृणां जीवनानि सरलीकर्तुं केन प्रकारेण कृत्रिम-प्रजातः साहाय्यम् अवाप्तुं शक्यते ? इति कृत्वा नूनं ते प्रयतेरन्, किं वयं कृत्रिम-प्रजायाः माध्यमेन प्राकृतिक-आपदां विषयेऽपि समधिकम् अनुमातुं शक्नुमः ? कृषकाणां शस्योत्पादन-विषयेऽपि किञ्चित् साहाय्यं कर्तुं शक्नुमो वा ? किं कृत्रिम-प्रजा स्वास्थ्य-सेवानाम् अभिगमनं सरलतरं विधातुम् आधुनिक-पद्धत्या च रोगाणाम् उपचारार्थं सहायिनी भवितुमर्हति ?

विगतेषु दिनेषु इज़राइल-प्रधानमन्त्रिणा साकमहं गुजराते, अमदाबादे 'I Create' - इति कार्यक्रमस्य उद्घाटनाय अवसरं लब्धवान् । तत्राहं सूचितः यत् कश्चन अन्यतमो युवा, तादृशमेकं 'digital instrument' - इति अङ्कीयोपकरणं विकसितवान् यस्य साहाय्येन कश्चन वक्तुम् अक्षमो जनः तस्योपकरण-माध्यमेन स्वीयं हार्दं लिखन्नेव तद् ध्वनिरूपेण परिणमते, तथा च भवान् तेन सम्भाषितुं तथैव शक्नोति यथा केनचिद् भाषण-क्षमेण साकं कर्तुं पारयति । अवगच्छामि यत् Artificial Intelligence - इति कृत्रिम-प्रज्ञां वयम् अनेकासु विधासु समुपयोक्तुं प्रभवामः ।

Science and Technology - विज्ञानं प्रविधिश्च value neutral - इति मूल्य-निरपेक्षौ भवतः । अनयोः मूल्यं स्वतः नैव प्रोद्भवति। किञ्चिदपि यन्त्रं तथैव कार्याणि करिष्यति यथा वयम् अभिलषामः । परञ्च इदं हि अस्मत्सु निर्भरं यत् वयं यन्त्रैः किं किं कारयितुं वाञ्छामः । अत्र हि मानवीयम् उद्देश्यं महत्वपूर्णं भवति । मानव-मात्रस्य कल्याणार्थं विज्ञानस्य समुपयोगः! मानव-जीवनस्य सर्वोच्चं शिखरं संस्पृष्टुं विज्ञानस्य समुपयोगः !!

Light Bulb - विद्युत्-कन्दस्य आविष्कारकः Thomas Alva Edison निज-वैज्ञानिक-प्रयोगेषु नैकवारम् असफलः अवर्तत। एकदा विषयेऽस्मिन् असौ पृष्टः तदासौ उदतरत् - “मया Light Bulb - इति विद्युत्-कन्दस्य अनुत्पादनस्य दश-सहस्रं पद्धतयः अन्विष्टाः”, अर्थात् Edison स्वीयाः असफलताः अपि निजशक्ति-रूपेण अङ्गीकृतवान् । संयोगाद् इदम् अस्मदीयं सौभाग्यं यत् अद्याहं महर्षि-अरविन्दस्य कर्मभूमौ ‘Auroville’- इत्यत्रास्मि । सः क्रान्तिकारि-रूपेण ब्रिटेन्-शासनं समाह्वयत्, तद् विरुद्ध्य संघर्षम् अकरोत्, तेषां शासने अनेकविधमाशङ्कितवान् । एवं हि सः महर्षि-रूपेण, जीवनस्य प्रत्येकमपि प्रश्नानाम् उत्तराणि अन्विष्य मानवतायाः मार्ग-प्रदर्शनमकरोत् ।

सत्यं ज्ञातुं पौनःपुनिकी जिज्ञासा हि सुतरां महत्वपूर्णा अस्ति। वैज्ञानिकान्वेषणस्य कृतेऽपि वास्तविकी प्रेरणा सैवास्ति । कथम्, किम्, केन प्रकारेण च इत्यादि-प्रश्नानाम् उत्तराणि नैव समुपलभ्यन्ते, तावत्-पर्यन्तं विश्रमेण नैव स्थातव्यम् । National Science Day - इति राष्ट्रिय-विज्ञान-दिनावसरे अस्मदीयान् वैज्ञानिकान्, विज्ञान-सम्बद्धान् सर्वान् जनान् चाहं वर्धापयामि । अस्मदीया युव-सन्ततिः,

सत्य-ज्ञानयोः अन्वेषणार्थं सततं प्रेरिता भवेत्, विज्ञानस्य साहाय्येन समाज-सेवायै अनारतं सम्प्रेरिता स्यात्, एतदर्थं मम भूरिशो मङ्गल-कामनाः विलसन्तुतराम् ।

मित्राणि, सङ्कट-काले safety, disaster - चेत्यादि-सुरक्षा-प्रबन्धन-विषयकाः अनेके सन्देशाः नैकवारं मां प्रति प्रेष्यन्ते, जनाः मां किमपि-किमपि विविधं लिखन्ति एव । पुणेतः श्रीमान् रवीन्द्र-सिंहः NarendraModi mobile App - इत्यत्र प्रेषितायां निज-टिप्पण्यां occupational safety - इति वृत्ति-विषयिणीं चर्चाम् अकरोत्। सः अलिखत् यत् अस्माकं देशे factories- constructions sites - चेति निर्माणी-निर्माण-स्थलेषु safety standards - सुरक्षा-मानकानि तावन्ति समीचीनानि नैव वर्तन्ते । आगामिनि मार्च-मासे चतुर्थे दिने भारतस्य National Safety Day- इति राष्ट्रिय-सुरक्षा-दिवसोऽस्ति, तर्हि प्रधानमन्त्री स्वीये 'मन की बात' - प्रसारणे सुरक्षा-विषये नूनं सूचयेत् येन जनेषु सुरक्षा-विषयिणी जागर्तिः विवर्धेत ।

यदा वयं public safety - इति सार्वजनिक-सुरक्षां चिन्तयामः तदा तथ्य-द्वयम् अतितरां महत्वपूर्णं भवति - प्रथमं pro-activeness - अर्थात् पूर्वतः एव सक्रियत्वं द्वितीयञ्च preparedness - अर्थात् सन्नद्धता। सुरक्षा द्विप्रकारिका भवति - एका हि सा, या आपत्काले आवश्यकी - safety during disasters अपरा च, सा या दैनिक-जीवने

आवश्यकी - safety in everyday life | यदि वयं दैनिक-जीवने सुरक्षा-विषये अवहिताः नैव स्मः, तामधिगन्तुं नैव शक्नुमश्चेत्, तदा आपदवसरे अस्याः उपलब्धता दुष्करा भवति। वयं नैक-वारं मार्गेषु स्थापितानि सूचना-फलकानि पठामः येषु लिखितं भवति यत् -

- “अवधानता नास्ति चेत् - दुर्घटना भविष्यति”,
- “एका त्रुटिः हानिमापादयति, स्मितं सुखञ्च छिनत्ति”,
- “एतावत्त्वरया नैव संसारं त्यज, सुरक्षया सन्नद्धो भव”
- “सुरक्षां न किञ्चिदपि अवहेलय, नो चेत् जीवनं विनङ्क्ष्यति”

इतः परम् अस्माकं जीवने एतेषां वाक्यानां न कदाचिदपि उपयोगो भवति | प्राकृतिकापदो यदि त्यज्यन्ते चेत्, तदा अस्मदीये जीवने दुर्घटनानाम् अधिसंख्यं, अस्माकं कयाचिदपि त्रुट्या एव परिणमते | यदि वयं सावधानाः भवेम, आवश्यक-नियमान् अनुसरेम चेत्, वयं स्वीयं जीवनन्तु रक्षितुं शक्नुमः एव, परञ्च अस्मदीयं समाजमपि विकरालाभ्यः दुर्घटनाभ्यो रक्षितुं शक्नुमः | कदाचित्तु अस्माभिः दृष्टमपि यत् कार्य-स्थलेषु बहूनि सुरक्षा-सूत्राणि लिखितानि भवन्ति परञ्च प्रायेण पश्यामः यदेतानि सूत्राणि न मनागपि अनुस्त्रियन्ते | ममायम् आग्रहः यत् याः महानगर-पालिकाः, नगर-पालिकाः च अग्नि-शमन-वाहिनीं धारयन्ति, ताभिः

प्रतिसप्ताहं वा प्रतिमासम् एकवारं विभिन्नेषु विद्यालयेषु गत्वा विद्यालयीयानां बालानां पुरतो विकथानाभ्यासः प्रदर्शनीयः । अमुना अभ्यासेन लाभ-द्वयं सेत्स्यति - अग्निशमन-वाहिनी अपि अवधानार्थम् अभ्यस्ता भविता, नूतना सन्ततिः अपि शिक्षिता भविष्यति तथा चैतदर्थं नातिरिक्तो व्ययोऽपि वर्तिता - एवं हि, अभ्यासोऽयं शिक्षा-क्रमत्वेन प्रवर्तिष्यते, तथा च, एतदर्थम् अहं सर्वदैव साग्रहं वदामि । आपत्-सन्दर्भे तु इदमेव चिन्तनीयं यत् भारतं भौगोलिक-दृष्ट्या जलवायु-दृष्ट्या च, विविधता-सम्भरितो देशोऽस्ति । अमुना विकथानाभ्यासेन, देशेन अनेकाः प्राकृतिकाः मानव-निर्मिताश्च आपदः सम्मुखी-कृताः यासु रासायनिक्यः औद्योगि-क्यश्च दुर्घटनाः अन्यतमाः सन्ति । अद्य National Disaster Management Authority - अर्थात् NDMA - राष्ट्रिय-आपत्-प्रबन्धन-प्राधिकरणं देशे आपदां प्रबन्धनानि सन्नयति। भवतु नाम कुत्रचिद् भूकम्पो वा जलोपप्लवः, आहोस्वित् सामुद्रिकः झञ्झावातो वा भूस्खलनम् - एतादृशीषु विभिन्नासु आपत्सु, सुरक्षा-साहाय्य-कार्यार्थं राष्ट्रिय-आपत्-प्रबन्धन-प्राधिकरणं त्वरया सम्प्राप्नोति। एतैः दिशा-निर्देश-सूत्राणि प्रसारितानि सन्ति, युगपदेव, ते capacity building - इति क्षमता-वर्धनार्थं सततं प्रशिक्षण-कार्याणि अपि कुर्वन्ति । जलोपप्लव-सामुद्रिक-

झञ्झावातादि-युतेषु जनपदेषु स्वयंसेविनां प्रशिक्षणाय अपि
'आपदा-मित्रम्'-नाम्ना प्राथमिकाः प्रयासाः विहिताः ।
प्रशिक्षणस्य जागरूकतायाः चात्र महत्वपूर्णा भूमिकास्ति ।

इतः वर्ष-द्वयं वर्ष-त्रयं वा पूर्वं heat wave -
घर्माघातेन प्रतिवर्षं सहस्रशो जनाः विगत-प्राणाः जायन्ते स्म ।
ततः परं राष्ट्रिय-आपत्-प्रबन्धन-प्राधिकरणं घर्माघातानां
प्रबन्धनार्थं कार्यशालाः आयोजितवत्, जनेषु जागर्तिं प्रसारयितुम्
अभियानञ्च प्रावर्तयत्। ऋतु-विज्ञान-विभागः समीचीनं
पूर्वानुमानं व्यदधात् । सर्वेषां सहभागितायाः कारणात्
सुपरिणामः अवाप्तः । विगते वर्षे घर्माघातेन म्रियमाणानां
संख्या अप्रत्याशितरूपेण अपचीय प्रायेण विंशत्यधिक-द्विशत-
मिता [220] सञ्जाता । अनेन ज्ञायते यत् वयं यदि सुरक्षायै
प्राथमिकतां दद्मश्चेत्, नूनं वयं सुरक्षामवाप्तुं शक्नुमः । समाजे
एतादृक्-कार्य-कर्तारः अगणिताः जनाः स्युः, सामाजिक-संघटनं
भवेत्, जागरूकाः नागरिकाः भवेयुः - ये हि कुत्रचिदपि
आपत्काले त्वरया सुरक्षा-साहाय्य-कार्याणि विधातुं संलग्नाः
भवन्ति, तादृशान् अहं हृदयेन प्रशंसामि। अपि चैतादृशानां
अज्ञात-नायकानां संख्या कथमपि न्यूना नास्ति । अस्माकं Fire
and Rescue Services, National Disaster Response Forces,
सशस्त्र-सेनाः, अर्ध-सैन्य-बलानि, चैते संकट-काले साहाय्यार्थं

द्रुतं प्राप्यमाणाः वीराः योद्धारः निज-जीवितानि अविगणय्य
जनानां साहाय्यं कुर्वन्ति | NCC, Scouts - सदृशानि संघटनानि
अपि एतानि कार्याणि कुर्वन्ति, युगपदेव प्रशिक्षणमपि लभन्ते
| विगतेषु दिनेषु अस्माभिः अयमपि प्रयासः आरब्धः यज्जगतो
देशाः यथा joint military exercise - इति संयुक्त-सैन्याभ्यासं
कुर्वन्ति तथैव कथन्न एते देशाः सम्भूय Disaster
Management -चेति आपत्-प्रबन्धनार्थं संयुक्ताभ्यासं न कुर्युः
? भारतेन विषयोऽयं सन्नीतः - BIMSTEC, बांग्लादेश, भारत,
म्यांमार, श्रीलंका, थाईलैंड, भूटान-नेपाल-प्रभृतीनां देशानां joint
disasters management exercise - इति संयुक्तापत्-
प्रबन्धनाभ्यासः अपि कारितः, अयं हि प्रप्रथमः बृहत्-मानवीय-
प्रयोगः आसीत् | अस्माभिः risk conscious society - इति
सङ्कटावहित-समाजेन भाव्यम् | अस्माकं संस्कृतौ वयं मूल्य-
रक्षण-विषये तु बहुधा विचारयामः, परञ्च अस्माभिः values of
safety - सुरक्षा-मूल्यमपि सम्यक्तया अवगन्तव्यम् | स्वीय-
जीवनस्य अभिन्नाङ्गत्वेन मूल्यमिदं स्वीकरणीयम् | यदि वयं
स्वभावतया अवहिताः नैव स्मः तथा च, विमान-यात्रावसरे
प्रदर्शमानानां सुरक्षोपायानां विषये एकाग्रतया नैव शृणुमः
अवलोकयामश्चेत्, सुरक्षा-विषयमङ्गी-कर्तुं नैव प्रभवामः | एवं
हि जीवनस्य प्रत्येकमपि क्षेत्रे अस्माकीनोऽनुभवो भवति |

अस्माभिः नैवं विचारणीयं यत् सुरक्षैषा कस्यचिद् अपरस्य कृते वर्तते, यदि वयं सर्वे स्व-स्व-सुरक्षा-विषये अवहिताः भवेम चेत्, समाजस्य सुरक्षाभावोऽपि अत्र अन्तर्हितो जायते।

मम प्रियाः देशवासिनः, ऐषमः महाय-व्यय-पत्रके 'स्वच्छ-भारत'-कार्यक्रमान्तर्गतं ग्रामेभ्यः जैव-वाति-माध्यमेन waste to wealth - अवकारात् समृद्धिं प्रति, तथा च, waste to energy - अवकारात् ऊर्जां प्रति रचनात्मक-कार्याणि सबलं प्रतिपादितानि सन्ति । एतदर्थं प्राथमिकतया प्रयतितम्, तथाच, 'गोबर-धन' इति नाम्ना कार्यक्रमोऽयं अभिहितः, 'GOBAR-Dhan' - अर्थात् Galvanizing Organic Bio-Agro Resources | अस्याः 'GOBAR-Dhan' - योजनायाः उद्देश्यमस्ति, ग्रामाणां शुद्धीकरणम्, तथा च, पशूनां पुरीषाणि, क्षेत्राणां घट्टान् अपशिष्टान् च पदार्थान् COMPOST-BIO-GAS - चेति उर्वरक-जैव-वाति-रूपेण परिवर्त्य, तेभ्यः धनस्य ऊर्जायाः च उत्पादनम् । भारते पशूनां संख्या हि अशेष-जगति सर्वाधिका अर्थात् प्रायेण त्रिंशत्-कोटि-मिता वर्तते, अपि च, पशु-पुरीषोत्पादनं प्रतिदिनं प्रायेण त्रिंशल्लक्ष-टन-मितं भवति । केचन यूरोपीय-देशाः चीन-देशश्च पशु-पुरीषाणि अन्यान् च जैविकापशिष्ट-पदार्थान् उपयोज्य ऊर्जाम् उत्पादयन्ति परञ्च

भारते अस्य पूर्ण-क्षमता नैवोपयोज्यते स्म । 'स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण'- इति योजनायाः अन्तर्गतं सम्प्रति वयं अस्यां दिशि अग्रेसरामः।

पशूनां पुरीषाणि, कृषितः निष्काशयमानोऽवकरः, पाकशालायाः अपस्करः, चैतानि सर्वाणि उपयोज्य जैव-वात्याधृताम् ऊर्जां विनिर्मातुं लक्ष्यं निर्धारितमस्ति । 'गोबर-धन- योजनायाः' अन्तर्गतं ग्रामीण-भारतस्य कृषकाः, भगिन्यः, भ्रातरश्च प्रोत्साहयिष्यन्ते । ते पशु-पुरीषम् अवकरञ्च केवलम् अपशिष्टमिति नैव, अपि तु आयस्रोतस्त्वेन अभिमन्येरन् । 'गोबर- धन-योजनया' ग्रामीण-क्षेत्राणि अनेकविधानि लाभानि अवाप्स्यन्ति । ग्रामाणां स्वच्छता-सन्धारणाय साहाय्यम् अवाप्स्यते । पशूनाम् आरोग्यं भद्रतरं भविता तथा च, उत्पादकता विवर्धिता । जैव-वात्या भोजन-पाकस्य प्रकाशस्य च कृते ऊर्जा-विषयिणी आत्मनिर्भरता एधिता । कृषकाः पशुपालकाः च आय-विवर्धने साहाय्यम् अवाप्स्यन्ति । Waste collection, transportation, - चेति अवकर-संचयन-परिवहनयोः जैववाति-विक्रयस्य च कृते नूतनाः वृत्त्यवसराः प्राप्स्यन्ते। 'गोबर-धन-योजनायाः' सुचारु-व्यवस्थापनार्थम् एकः online इति सदयस्कः विक्रय-मञ्चः अपि विनिर्मास्यते यो हि

कृषकान् विक्रेतृभिः सार्धं संयोजयिष्यति येन कृषकाः पशु-
पुरीषस्य कृषेः अवकरस्य च समुचितं मूल्यम् अवाप्नुयुः । अहं
उद्यमिनः, विशेषेण च ग्रामीण-भारते निवसतीः मम भगिनीः
साग्रहं निवेदयामि यत् भवत्यः अग्रे आयान्तु । Self Help
Group - स्वयं-सहायि-समूहान् निर्माय, सहकारिसमितीश्च
विरचय्य अस्य अवसरस्य पूर्ण-लाभं प्राप्नुयुः। clean energy
and green jobs- इत्यान्दोलनस्य सहभागित्वार्थम् अहं भवतो
भवत्यश्च आमन्त्रयामि।स्वीये ग्रामे अवकरं धनागमत्वेन
परिवर्तयितुं पशु-पुरीषात् गोबर-धनमर्जितुं च भवन्तः प्रयतेरन्
।

मम प्रियाः देशवासिनः, अद्य-पर्यन्तं वयं संगीत-
समारोह-खाद्य-समारोह-चलचित्र-समारोह-प्रभृति-नाना-समारोह-
विषये शृण्वन्तः आस्मः। परञ्च छत्तीसगढे रायपुरे अनुपमं
प्रयत्य राज्यस्य प्रप्रथमः 'कचरा-महोत्सव'- इति अवकर-
महोत्सवः आयोजितः। रायपुर नगर निगम द्वारा आयोजितस्य
अस्य महोत्सवस्य उद्देश्यमासीत् - स्वच्छता-विषयिणी
जागरूकता । नगरस्य अवकरस्य रचनात्मक-समुपयोगस्य
अवकरस्य पुनःप्रयोगस्य च विभिन्न-पद्धतीनां विषये
जागरूकता-विवर्धनम् । अस्य महोत्सवस्य अवसरे नाना
कार्याणि विहितानि येषु छात्राः आबाल-वृद्धाश्च

सहभागित्वमावहन् । रायपुरेण प्रेरितेषु अन्येषु अपि जनपदेषु पृथक्-पृथक्-प्रकारकाः अवकरोत्सवाः संपन्नाः । विशेषेण विद्यालयीयाः बालाः यैः समुत्साहेन सहभागित्वं निर्व्यूढम्, तद्धि अद्भुतमासीत् । Waste management- इति अवकर-प्रबन्धनस्य स्वच्छतायाश्च महत्त्वं येन अभिनव-प्रकारेण महोत्सवेऽस्मिन् प्रदर्शितम्, तदर्थम्, रायपुर नगर निगमाय, अशेषस्य छत्तीसगढ़स्य नागरिकान् अत्रत्य-प्रशासनाय अधिकारिभ्यश्च भूरिशो वर्धापनानि।

प्रतिवर्षं मार्च-मासे अष्टमे दिने 'अंतर्राष्ट्रिय-महिला-दिवसः' आमामन्यते । देशे जगति अन्यत्र च एतद्-विषयकाः अनेके कार्यक्रमाः आयोज्यन्ते । अस्मिन् दिने देशे 'नारी शक्ति पुरस्कारैः' एतादृश्यः महिलाः सम्मान्यन्ते याः विगते काले भिन्न-भिन्न-क्षेत्रेषु अनुकरणीय-कार्यमनुष्ठितवत्यः । साम्प्रतं देशोऽयं महिला-विकासात् परं woman-lead development- इति महिला-सन्नीत-विकासं प्रति अग्रेसरति । अवसरेऽस्मिन् स्वामिनो विवेकानन्दस्य वचान्स्मि स्मरामि । सः अवोचत् - 'the idea of perfect womanhood is perfect independence'- अर्थात् पूर्ण-नारीत्वस्य विचारः एव सम्पूर्णा स्वाधीनतास्ति ।

सपाद-शत-वर्षेभ्यः प्राक् स्वामि-पादेन उदीरितोऽयं विचारः
 भारतीय-संस्कृतौ नारी-शक्तेः चिन्तनम् अभिव्यञ्जयति ।
 सम्प्रति, आर्थिक-सामाजिक-जीवनस्य प्रत्येकमपि क्षेत्रे
 महिलानां तुल्य-सहभागितायाः निर्धारणं हि अस्माकं सर्वेषां
 दायित्वमस्ति। वयं तस्याः परम्परायाः अङ्गत्वेन स्मः यत्र,
 पुरुषाणाम् अभिज्ञानं नारीभिः भवति स्म । यशोदा-नन्दनः,
 कौशल्या-नन्दनः, गान्धारी- पुत्रः, एतादृगेव आसीत् अभिज्ञानं
 कस्यचित् पुत्रस्य। अद्यत्वे अस्माकं नारी-शक्तिः स्वीयैः
 कार्यैः आत्मबलस्य आत्मविश्वासस्य च परिचयं प्रादात् ।
 आत्मानं आत्मनिर्भरं व्यदधात् । ताः स्वयन्तु अग्रेसृताः
 सन्ति, युगपदमेव, राष्ट्रं समाजमपि च अग्रे सन्नेतुं नूतनं
 शिखरञ्च प्रापयितुं कार्याणि अकुर्वन् । परमार्थेन अस्माकं
 नूतन-भारतस्य इदमेव स्वप्नमस्ति - यत्र नारी समर्था शक्ता
 च स्यात्, देशस्य समग्र-विकासे समानतया सहभागिनी भवेत् ।
 विगतेषु दिनेषु केनचित् महोदयेन अतितरां भद्रः परामर्शः
 प्रदत्तः। तेन परामर्शितं यत् मार्च-मासीये अष्टम-दिनाङ्के,
 'महिला-दिवसस्य' आयोजनार्थं विभिन्नाः कार्यक्रमाः
 आयोज्यन्ते । किं प्रत्येकमपि ग्रामे पुरे वा यत्र मातरौ
 भगिन्यो वा शतं वर्षाणि पूर्णतां नीतवत्यः, तादृशीनां सम्मान-
 कार्यक्रमाः आयोजयितुं शक्यन्ते वा ? किं तेषु च दीर्घ-

जीवनस्य अनुभव-वर्णनं कर्तुं शक्यते वा ? विचारोऽयं मह्यम् अरोचत, अतः भवतः प्रति प्रापयामि । नारी-शक्तिः किं किं कर्तुं शक्नोति ? तद्-विषये भवन्तः भूयान्सि उदाहरणानि अवाप्स्यन्ति । नातिचिरमेव, झारखण्डतः मया वृत्तम् अधिगतम् । 'स्वच्छ भारत अभियानस्य' अन्तर्गतं झारखण्डे प्रायेण [15] पञ्चदश-लक्षं महिलाः सम्भूय मासावधिकं स्वच्छताभियानं प्रचालितवत्यः । ऐषमः जान्युआरिमासे षड्विंश-दिनाङ्कतः आरब्धस्य अस्य अभियानस्य अंतर्गतं केवलं विंशतौ दिनेष्वेव एताः महिलाः सप्तति-सहस्राधिक-लक्ष-मितान् शौचालयान् निर्माय नूतनं कीर्तिमानं प्रतिष्ठापितवत्यः । भवन्तः कल्पयितुं शक्नुवन्ति यत् एषा कियती महती घटना वर्ततेश ! झारखण्डस्य एताः महिलाः प्रदर्शितवत्यः यत् नारी-शक्तिः, स्वच्छ-भारतस्य अभियानस्य तादृशी शक्तिः अस्ति या हि, सामान्य-जीवने स्वच्छतायाः अभियानम्, स्वच्छतायाः संस्कारान् च प्रभावितया जन-सामान्यस्य स्वभावे नूनं परिवर्तयिष्यति ।

भ्रातरो भगिन्यश्च, सद्यः दिवस-द्वय-पूर्वमेव अहं वार्ताः अवलोकयन् आसम् यत् एलीफेंटा-द्वीपे ग्राम-त्रये स्वाधीनतायाः सप्ततेः वर्षाणाम् अनन्तरम्, विद्युत् प्राप्तास्ति

तथा च, एतदर्थं तत्रत्याः जनाः हर्षोल्लासेन समुत्साह-सन्दोहेन
च प्रसन्नाः प्रतीयन्ते स्म । भवन्तः सर्वे सम्यक्तया
अवगच्छन्ति यत् एलीफेंटा-द्वीपः, मुंबईतः समुद्रे एव दश-
किलोमीटर-मितान्त-रालेन दूरे वर्तते । अयं द्वीपः पर्यटनस्य
अतितरां बृहदाकर्षक-केन्द्रत्वेन अस्ति । एलीफेंटा-गुहाः,
UNESCO -इत्यस्य विश्व-रिक्त-रूपाः सन्ति । तत्र प्रतिदिनं
देश-विदेशेभ्यः बृहन्-मात्रिकाः पर्यटकाः आयान्ति । इदं हि
महत्वपूर्णम्, पर्यटक-केन्द्रं वर्तते । अहं तत्रत्यं प्रशासनम्,
जनान् च वर्धापयामि । प्रसीदामि-तरां यत् इतः परं एलीफेंटा-
ग्रामः एलीफेंटा-गुहाश्च विद्युदः प्रकाशेन सततं प्रकाशिष्यन्ते ।
नैतत् केवलं विद्युद-वृत्तम्, अपि तु, विकास-क्रमस्य अभिनवः
प्रारम्भः अस्ति । देशवासिनां जीवनानि प्रकाशितानि स्युः, तेषां
जीवनेषु प्रसन्नता भवेत् चेत्यतः परं किमधिकं तोषप्रदं सुखप्रदं
वा स्यात् ?

मम प्रियाः भ्रातरः भगिन्यश्च, नातिचिरम्, वयं
शिवरात्रि-महोत्सवम् आयोजितवन्तः । इतः परं मार्च-मासे
शस्य-प्रफुल्लितानि क्षेत्राणि, सुवर्ण-निभाः क्रीडन्तः
गोधूमाग्रभागाः तथा च मानसानन्द-दायिन्यः आम्र-मञ्जर्यः
तासाञ्च शोभा - एतत्-सर्वमपि अस्य मासस्य वैशिष्ट्यमस्ति

| परञ्च, मासोऽयं होलिका-पर्वणः मासः इति कृत्वा अस्मभ्यः
सर्वेभ्यः प्रियः अतितरां रोचते च | मार्च-मासे द्वितीये दिने
अशेष-देशः होलिकोत्सवं हर्षोल्लासेन आयोजयिष्यति |
होलिका-पर्वणि यावत् महत्वम्, रंगानां अस्ति, तावदेव
महत्वम्, 'होलिका-दहनस्यापि' वर्तते यतो हि दिनमिदं दुर्वृतं
अग्नि-राशौ दाहयित्वा तन्निरसनस्य दिनमस्ति | होलिका-पर्व,
सर्वान् मनोमालिन्य-भावान् अपाकृत्य विस्मृत्य च सम्भूय
उपवेशनस्य, मिथः सुखम् आनन्दञ्च संभाजयितुं
शुभावसरत्वेन वर्तते, एतच्च, प्रेम्नः एकतायाः बन्धुत्वस्य च
सन्देशं ददाति | भवतः सर्वान् देशवासिनः होलिका-पर्वणः
रंगोत्सवस्य च भूयान्सि अभिनन्दनानि, मङ्गल-कामनाश्च,
रंग-पूर्णाः शुभकामनाः | पर्वेदं अस्माकं देशवासिनां जीवने
विविध-वर्णयुतां प्रसन्नताम् आपूरयेत् इत्येव हार्दिकी
शुभकामना | मम प्रियाः देशवासिनः, कोटिशो धन्यवादाः,
नमस्कारः |

*****

- डॉ.बलदेवानन्द-सागरः

Cell- 9810 5622 77

Email - baldevanand.sagar@gmail.com